

I. Indledning: oplysningstidens politiske, økonomiske og sociale struktur

1700-tallets stormagter

I 1700-tallet havde Europa 5 stormagter. I det vestlige Europa dominerede Frankrig og England. Frankrig var Europas gamle stormagt og det folkerigeste land med 27 millioner indbyggere mod Englands 16 millioner. Alligevel havde England militært og økonomisk ved århundredets slutning overfløjet kontinentets stærkeste magt. Her var det afgørende, at Europa ikke mere var hele verden.

I »den første verdenskrig«, kolonikrigen 1755-63 mellem Frankrig og England, knuste England definitivt Frankrigs drømme om at blive en virkelig koloni-stormagt, og i 1775 havde England – som det fremgår af handelsverdenskortet s. 32 – afgørende etableret sig som verdens største handelsnation. Australien blev omsejlet af hollænderen Tasman i 1642-43, men først koloniseret af engelske straffefanger i slutningen af 1700-tallet. Med Kina og Japan foregik handelen foreløbig kun via faktorer på kysten, begge lande blokerede endnu for den videre imperialism, og først i 1800-tallet skulle englænderne binde an med det livsfarlige klima på det indre afrikanske kontinent. Alle disse steder var det først og fremmest England, der i 1700-tallet lagde sig i første »venteposition«, parat til yderligere bekræftelse af sin førerposition i kolonierne og på verdenshavene. Et enkelt engelsk nederlag skulle dog på længere sigt få de mest vidtrækkende konsekvenser for Englands førerstilling og for verdenspolitikken som helhed, men blev i samtiden ikke betragtet som særlig væsentligt – det var de 11 amerikanske koloniers succesrige oprør i 1776.

I det østlige Europa var Rusland ved at vokse

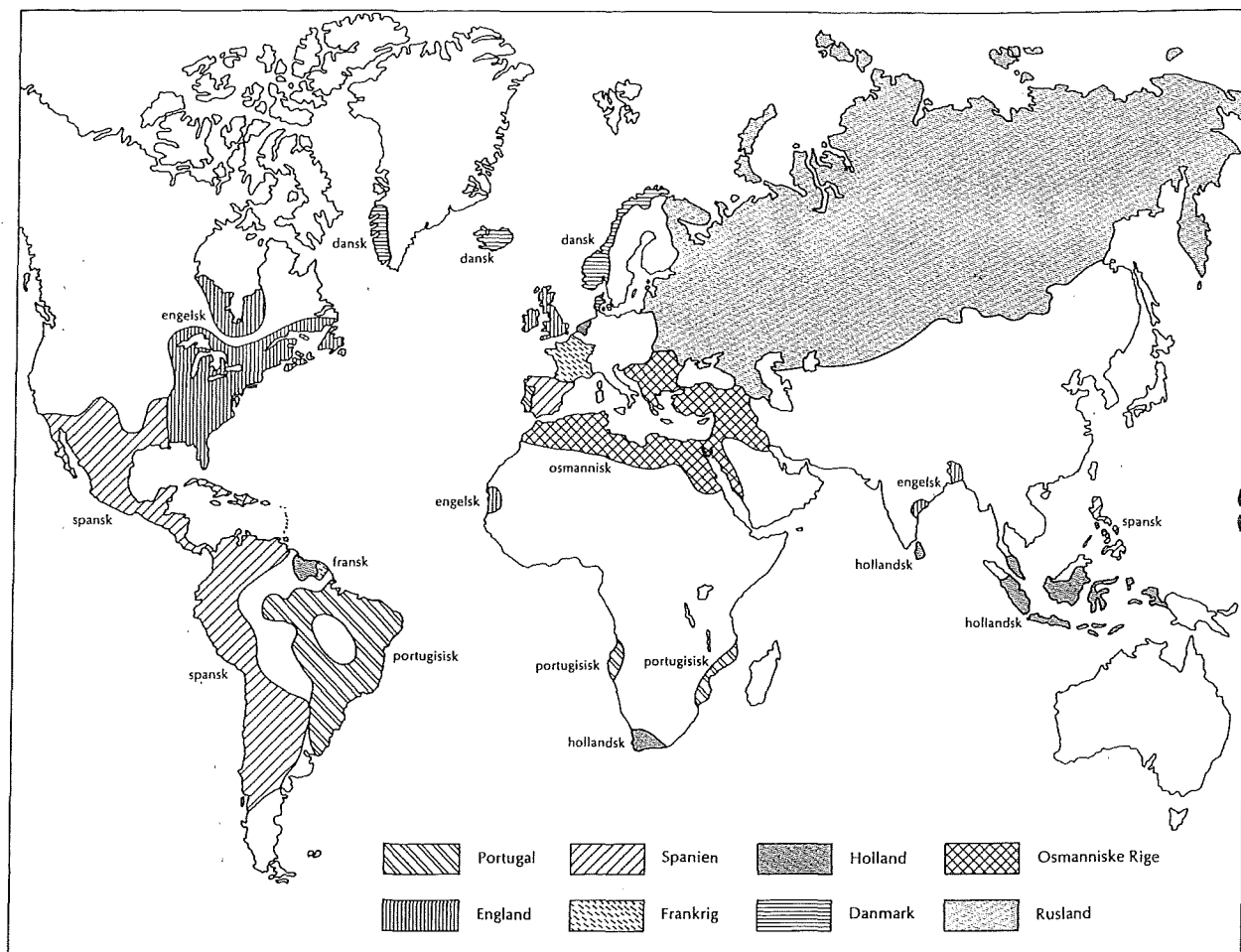
sigt til en moderne stormagt, hvis ekspansion ramte Polen og stækkede Sveriges gamle stormagtsambitioner i Finland og Østeuropa. Østrig lå centralt i Europa med en stor, men meget sammensat befolkning af tyskere, ungare og slaver – endnu en magt man måtte regne med militært, omend den anden tyske stormagt Preussen allerede i den preussiske 7-årskrig 1756-63 ved flere lejligheder havde vist sig både Østrig og Frankrig overlegen på slagmarken.

Ingen af de resterende europæiske lande kunne militært/økonomisk måle sig med disse 5 store. Det øvrige Tyskland og Italien var opsplitret i et kludetæppe af småstater, og de gamle kolonistormagter fra opdagelsernes pionertid, Portugal og Spanien, sad tilbage i 1700-tallet med deres forældede social- og infrastruktur, økonomisk udkonkurreret af de nye stormagter. Kun Holland klyngede sig endnu til en svindende status som kolonimagt i Hollandsk Ostindien, som Indonesien dengang kaldtes. Også her var England imidlertid ved at udkonkurrere den gamle sømagt.

Og som de 5 stormagter dominerede på det militære og økonomiske område, således dominerede de også – måske med undtagelse af det endnu halvt slumrende Rusland – på det kulturelle. De ideer, der gav Oplysningstidens dens præg, skabtes først og fremmest i »supermagterne« England og Frankrig, hvorfra de med tidens store interesse for debat blandt det ekspanderende borgerskab hurtigt spredtes til det øvrige intellektuelle Europa.

Enevælden og den svækkede adel

I de fleste europæiske lande var enevælden den

VERDEN 1763 efter *Verdens litteraturhistorie*, bd. 4, Gyldendals Forlag 1986, s. 21.

herskende styreform i 1700-tallet. I Frankrig havde Bossuet omkring 1680 formuleret det teoretiske grundlag for enevælden. Ifølge ham var enevælden indstiftet af Gud i Det gamle Testamente, hvor Han befalede profeten Samuel at salve Saul til konge. Siden da var fyrsten Guds statholder, ja hans »legemliggjorte billede på jorden«, som Richelieu sagde om solkongen Ludvig d. 14. Ifølge den danske kongelov fra 1665, der er den klareste teoretiske udformning af enevælden, havde

kongen uindskrænket ret til at give, ophæve eller ændre love, at befale, hvad han fandt for godt, og at dømme i alle sager, kirkelige som verdslige.

For så vidt passede den enevældige ideologi godt til oplysningstidens tanker om en fornufts-baseret, »mekanisk« samfundsstruktur, der fungerede som en familie med overhoved og »undersåtter«, der hver havde deres klart definerede roller i systemet. Alligevel blev det oplysningsti-

dens ideer om det enkelte individs ret til frihed og lykkestræben, der satte en bombe under enevælden i form af den store franske revolution i 1789. Pindene til enevældens ligkiste var de omfattende forskydninger, der fandt sted i den økonomiske og sociale struktur i 1700-tallet. Den enevældige magt havde i 1500- og 1600-tallet vokset sig stærk på adelens bekostning. Når vi ser bort fra England, hvor kongens magt var begrænset af et parlament, der i høj grad domineredes af godsejere, havde adelen over hele Europa mistet deres gamle politiske rettigheder. Tilbage var kun en række privilegier, der varierede fra land til land og spændte fra lempeligere beskatningsregler eller ingen skat samt fortrinsret til højere embeder til de såkaldte »seigneur-privilegier« i Frankrig, f.eks. jagtret på bøndernes jorde og ret til den første nat med en bondebrud.

Det frembrusende borgerskab

Den døende adelige overklasse med de mange privilegier og de få pligter var især en torn i øjet på det frembrusende borgerskab, der havde penge, men ingen privilegier og – bortset fra det engelske – kun ringe politisk indflydelse.

Borgerskabet er naturligvis ikke en ensartet, entydig størrelse. Det rakte fra småhandlende over embedsmænd og advokater til industrifolk og storkøbmænd. Ligeledes var der store geografiske forskelle. Fælles for det europæiske borgerskab var dog dets store økonomiske fremgang i 1700-tallet. Dynamoen, der trak denne ekspansion, var verdenshandelen og den industrielle revolution, der først og fremmest gryede i England. Ved bankiervirksomhed og storhandel med »kolonialvarer« som sukker, porcelæn, te, kaffe og slaver skabte storborgerskabet formuer, der dels blev investeret i godser, hvorved disse borgere ofte overfløj den gamle adel i jordbesiddelse, dels i de maskiner, der yderligere øgede produktionen og profitten.

Spændingen – mellem på den ene side denne

nye overklasse, der støttedes af en ny intellektuel mellemklasse af embedsmænd, som den enevældige monark i stedse højere grad måtte anvende som eksperter i administrationen af det stadig mere komplicerede samfundsapparat, og på den anden side den gamle adel og enevælde – blev i 1700-tallet mere og mere intens. Og efterhånden som den økonomiske basis ændrede sig, måtte også den kulturelle overbygning skifte karakter. For det første passede den gamle formynderiske merkantilisme, der betød statsstyring af økonomien, ikke til det nye borgerskab. Det krævede fjernelse af alle restriktioner i erhvervslivet. Når loven om udbud og efterspørgsel alene styrede markedet, ville man opnå den størst mulige produktion og den bedste fordeling af ressourcer og profit. Denne økonomiske liberalisme, der fik sin teoretiske dåb med Adam Smiths bog *The Wealth of Nations* fra 1776, var samtidig et sandt udtryk for den dyrkelse af det frie, dynamiske, selvskabende individ, der var en væsentlig side af oplysningstidens ideologi.

Heller ikke den gamle kirkelige opskrift på at vinde lykken hinsides gennem en ydmyg, autoritetstro »kend-din-plads«-filosofi passede til den nye borgerlige stræben efter verdslig fremgang og jordisk lykke her og nu. Det var derfor også klart det nye borgerskabs ideologi, oplysningsfilosofferne afspejlede, når de krævede religionsfrihed, tolerance, ja måske endog slog over i deisme eller direkte ateisme. Samfund og religion blev i oplysningstiden adskilte størrelser, individet blev mere og mere fremmedgjort over for religion og metafysiske spørgsmål. Det moderne sækulariserede livssyn blev skabt.

Endelig måtte borgerskabet også som den yderste konsekvens af sin storm mod det gamle samfundssystem kræve, at fyrstens politiske magtmonopol blev brudt og suppleret med eller erstattet af et »borgerligt« styre. Disse borgerlige politiske krav kom til udtryk i oplysningstidens debat om naturret, menneskerettigheder,

3-delning af magten og hævvelse af folkesuveræniteten enten ved konstitutionelt monarki eller ved repræsentativt/direkte republikansk folkestyre.

Således er oplysningstiden først og fremmest et produkt af borgerskabets frembrusen og udtryk for dettes tankeverden. Men som den sejrende ideologi kom »oplysningen« også til at spille en rolle for de samfundslag, der befandt sig under borgerskabet, for bønderne og det spirende proletariat af byarbejdere.

Underklassen og oplysningen

Trods den begyndende industrialisering og den ekspanderende handel var i gennemsnit omkring 80% af Europas befolkning i 1700-tallet stadig bønder. Den største procentdel fandtes i Rusland. De fleste af disse bønder var livegne og levede i usle økonomiske og sociale kår, totalt udbyttet af godsejeraristokratiet. Den sympati, som kejserinde Katarina d. 2. luftede for oplyst enevælde og reformer, blev ved tankerne. De relativt bedste forhold levede de franske bønder under. De fleste var personligt frie, og ca. 30% var selvejere. Til gengæld var det de franske bønder, der måtte betale hovedparten af de stadigt mere tyngende skatter, der gik til kronen og kirken. Hertil kom, at kraftige prisstigninger og en betydelig befolkningstilvækst forringede deres levevilkår efter ca. 1750. I England var omkring 40% af bønderne fæstere, og deres gårde blev i stort omfang inddraget under storgodserne. Mange bønder drog til byerne, hvis spæde industri endnu ikke kunne opsuge denne arbejdskraftreserve. En del blev derfor på landet, fandt en lille hytte og ernærede sig ved den omfattende vævehjemmeindustri, der var en forløber for den egentlige fabriksproduktion. I Danmark var bønderne mel-

lem 1733 og 1788 underkastet det stavnsbånd, der betød, at de ikke kunne opsiges deres fæste og rejse. Det var »Jeppe-på-bjerget-tiden« med hovetri, åndssløvhed og druk.

Overalt syntes oplysningens stråler således at have svært ved at trænge ned på samfundets bund. Alligevel: hist og her var der lysglimt. I Østrig begrænsede Maria Teresia bøndernes arbejdspligt for godsejeren, og hendes søn Josef d. 2. afskaffede helt livegenskabet i 1781. Efter omfattende bondeoprør i Frankrig fremtvang »den store frygt«, at nationalforsamlingen ophævede de fleste af de seigneurrettigheder, der plagede bønderne, og i Danmark ikke alene ophævedes stavnsbåndet i 1788, men regeringen indledte også – inspireret af oplysningsideerne – de store landboreformer, der lagde grunden til den senere så økonomisk stærke, uafhængige, kulturelt og politisk bevidstgjorte danske bondestand, der samfundsmæssigt begyndte at gøre sig gældende i 1800-tallets slutning.

Endelig må det ikke glemmes, at oplysnings-tankerne om en mere liberal straffepraksis reddede mange proletarer fra galge og økse, når de var blevet kriminaliserede af de sociale forhold, og at tidens store interesse for uddannelse også gav sig udslag i konkrete reformer af skolevæsenet – ikke mindst i Danmark med de store skolelove af 1814.

Således sivede oplysning og uddannelse efterhånden ned gennem samfundslagene og skabte mulighed for større social mobilitet i samfundet – for at også bønder og arbejdere kunne smede deres egen lykke i bedste oplysningsånd.

På godt og ondt blev oplysningstidens normer, idealer og livssyn blodet i de moderne, vestlige, sækulariserede demokratier.